

1915

ՀԱՅՈՑ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՕՄՄԱՆՑԱՆ
ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ

ՎԵՐԱՊՐԱԾՆԵՐԻ
ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԿԻՎ

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՕՄՄԱՆՑԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ**

ՎԵՐԱՊՐԱԾՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՀԱՏՈՐ I

ՎԱՆԻ ԽԱՀԱՆԳ

ԵՐԵՎԱՆ 2012

9(566)

շ-28

ՀՏ 941 (479.25)

ԳՄ 63.3 (22) 52

Հ 282

Գլխավոր խմբագիր, հեղինակ և կազմող՝

պատմական գիտությունների դոկտոր Ամատունի Վիրաբյան

Հեղինակ և կազմող՝

պատմական գիտությունների թեկնածու Գոհար Ավագյան

Հայոց ցեղասպանությունը ուժումանյանթուրքիայում:

Հ 282 Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժղովածու
Գլխավոր խմբագիր՝ Ա. Վիրաբյան. Եր.: Հայաստանիազգա-
ինարխիվ, 2012. Հատոր I: Վանի նահանգ. -536 էջ:

Փաստաթղթերի ժղովածուի սույն հատորում ներկայացված են Հայոց
մեծ եղեռնի վերապրածների վկայությունները, որոնցում անժիստելի փաս-
տերի հիման վրա բացահայտված են թուրքական իշխանությունների կող-
մից 1915թ. Վանի նահանգում հայ բնակչության ոչնչացմանն ուղղված
ծրագրերը և իրականացրած գործողությունները, կազմակերպիչների և ի-
րականացնողներ անունները, հայ բնակչության կրած կորուստները, ներ-
կայացված նրա մղած ինքնապաշտպանական կորիվները, փրկված բնակ-
չության գաղթը Անդրկովկաս և ճանապարհին տված գոհերը:

Ժողովածուն հասցեագրված է պատմաբաններին, քաղաքագետներին,
ցեղասպանագետներին, հայոցպատմությամբ հետաքրքրվողներին:

Հայաստանի գործադրության համար

ՀՏ 941 (479.25)

ԳՄ 63.3 (22) 52

231396

ISBN 978-9939-839-05-9

© Հայաստանի ազգային արխիվ, 2012

**Հայաստանի ազգային արխիվը
իր շնորհակալությունն է հայտնում
«Վան» հասարակական կազմակերպությանը
ազգանվեր գործունեության՝
սույն ժողովածուի
նախապատրաստման ու հրատարակման
ֆինանսավորման համար**

ԿԱԶՄՈՂՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

1916թ. Հայ Հեղափոխական դաշնակցության Բաքվի կոմիտեի նախաձեռնությամբ ծրագրավորվում և Անդրկովկասի տարրեր վայրերում իրենց ապաստանը գտած Հայ փախստականների շրջանում իրականացվում է տեղեկությունների հավաքագրում Արևմտյան Հայաստանի Հայ բնակչության կոտորածների կազմակերպման և իրականացման վերաբերյալ՝ «Վշտապատում» անունով, որի նպատակն էր «ճշտել վերջին պատերազմի պատճառով Թուրքիայում Հայերի ունեցած զոհերի քանակը, նիւթական կորուստների ծավալը, կուլտուրական վնասի չափը, այլև գծել Հայերի կրած սարսափների ու տանջանքների իսկական մերկ պատկերը»։

Տեղեկություններ հավաքողների ներկայացված էին հետևյալ հիմնական հարցադրումները՝

Ա.- Նախկին վիճակի ճշտումը և ներկա դրությունը, որն իր մեջ ներառում էր պարզել բնակավայրը, բնակչության քանակը, այդ թվում Հայ և օտար, ի՞նչ և ինչքա՞ն ապրանք են ունեցել՝ տավար, ոչխար, ցորեն և այլն, Հավաքել տեղեկություններ բնակավայրում եղած եկեղեցիների, վանքերի, դպրոցների, մշակութային հաստատությունների, կորած կամ ոչնչացված հնությունների, հազվագյուտ իրերի, ձեռագրերի և այլնի, գյուղի ներկա վիճակի մասին։

Բ.- պատերազմի Հայտարարության միջոցին Հայերի կրած զրկանքներն ու ճնշումները, որի ընթացքում պետք է պարզվեր, թե ինչպե՞ս է կատարվել Հայերի զորաժողովը թուրքերի կողմից, բռնագրավումները, «նվիրատվությունը», բեղելը, տարապարհակ աշխատանքը, Հայ զինվորների վիճակը բանակում, եղել է արդյոք պահանջ և ճնշում Հայերի վրա հանդես գալու դաշնակից պետությունների դեմ։

Գ.- ջարդ և տեղահանություն հարցախումբը, որն ամենածավալունն էր, նպատակ ուներ պարզել, թե ե՞րբ է զգացվել գալիք աղետը, ինչպե՞ս, կա՞ն ապացույցներ, որ վաղուց էր ծրագրավորված, ե՞րբ և ի՞նչ պարագաների տակ սկսվեց ջարդն ու տեղահանությունը, ուշ՝ մ ղեկավարությամբ, ուշ՝ մ հրամանով և ուշ՝ մ ձեռքով (զորք, քուրդ, ոստիկան, խուժան), ջարդերի եղանակը, տեղը, զոհերի քանակը, ինչպե՞ս են վարվել հասարակության տարբեր խավերի հետ, ի՞նչ ճանապարհներով անցան տեղահանվածները և դեպի ուշը, այդ ընթացքում եղած զոհերը, տառապանքը, բռնաբարությունը, մահմեղականացումը և այլն, տեղական մյոււս ժողովուրդների վերաբերմունքը ջարդի ու տեղահանության միջոցին (թուրք, քուրդ, հույն, եվրոպացի), մասնավորապես գերմանացի զինվորականների դերն ու վարմունքը։ Անհրաժեշտ էր ճշտել նաև, թե որտեղ է տվյալ պահին ժողովրդի փրկված մնացորդը և ի՞նչ վիճակում, ի՞նչ է եղել շարժական և անշարժ ունեցվածքը։

Դ.- ինքնապաշտպանության վերաբերյալ հարցախումբը նախատեսում

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց.1. գ.421, թ.94:

էր պարզել, թե ե՞րբ, ինչու՞ ինչպե՞ս և ինչո՞վ սկսվեց ինքնապաշտպանությունը, ովքե՞՞ր էին կազմակերպիչները, քանի՞ հոգի, դեպքերի հաջորդականությունը, տևողությունը, վախճանը, կորուստները, դիմադրողների և կառավարության մեջ եղած հարաբերությունները այդ ընթացքում, տեղական մյուս տարրերի և եվոպացիների բոնած դիրքը ինքնապաշտպանության հանդեպ, եղե՞լ են անհատական, ցրիվ ինքնապաշտպանության դեպքեր, ուր, ինչպե՞ս:

Ե.- գաղթ ու փախուստ. այս բաժնում տեղեկություն պետք է հավաքվեր, թե ե՞րբ և ինչպե՞ս սկսվեց գաղթը, ո՞ր ճանապարհով, ի՞նչ պարագաներում, ի՞նչ զրկանքների, հիվանդությունների, հալածանքների ու հարձակումների ենթարկվեցին տեղահանվածներն, որտեղ, անձնական կորուստների թիվը, որտե՞ղ են գդնվում այդ պահին, կա՞ն հայրենիք վերադարձածներ, որևէ բան մնացե՞լ է նրանց գույքերից, ի՞նչ վիճակի մեջ կամ ու՞մ ձեռքին է:

Տեղեկությունների հավաքման ընթացքում անհրաժեշտ էր հավաքել նաև վավերաթղթեր.

I) Լուսանկարներ.- տեղահանության և կոտորածների միջոցին կատարած վայրագությունների իրական դեպքերը, ամեն տեսակ բարբարոսությունների հետքերը, կատարված ավերումները:

II) Փաստաթղթեր.- պետական ու ազգային հաստատությունների հեռագրեր, նամակներ, հրահանգներ, մատյաններ, թուուցիկներ, ազդեր, պաշտոնյանների հիշատակարաններ ու այս կարգի այլ գրություններ՝ կամ բնագիր, կամ որևէ կերպով վավերացված պատճենը, ինչպես նաև թուրքական լրագրերի կարևոր համարներ:

III) Օտարների վկայություններ.- Հյուպատոսների, միսիոներների և մասնավոր անհատների կողմից գրած նամակներ, հիշատակարաններ, զեկույցներ, հայտնած կարծիքներ և այլ տեսակի վկայություններ, եթե հնարավոր է քուրդերի և թուրքերի վկայություններ:

IV) Հայ ականատեսների վկայություններ.- ա) իրազեկ կամ գործի մեջնած անհատների հիշատակարանները, նամակները, հուշերը. բ) զոհերի ապրումները և անձամբ ներկա գտնված ականատեսների բերանացի պատմածները:

Վեջի պարագայում տեղեկություն հավաքողին զգուշացվում էր, որ գրի առնելիս երբեք չպետք է մոռանալ պատմողի ով լինելը, դեպքի տեղը, թվականը, հնարավորինս պարզել գոհերի անունները և թիվը, նաև՝ ոճրագործների անունները: Ցանկալի էր կարևոր դեպքերի մասին ունենալ իրարից անկախ մի քանի հոգու պատմությունները, պետք էր ամեն կերպ խուսափել, որ դրանց մեջ չլինի դատողություն, գնահատություն և փիլիսոփայություն: Նույնպես պետք էր չթողնել, որ պատմողը գրական ստեղծագործության դիմի կամ չափազանցնի, այլ միայն պարզ, կարճ ու զուտ դեպքերը թվով, անունով արձանագրի:

V) Վիճակագրական տեղեկություններ.- նախկին վիճակի և ներկա դրության, կազմած տեղն ու տեղը, անձամբ, ստուգումից հետո ուսումնականությունը կողմից:

VI) Քարտեղներ.- կազմված նույն նպատակով, նույն մարդկանց ձեռքով և նույնպես անձնական ստուգումից հետո:¹

Մշակված հարցացուցակներով Հայկ Աճեմյանը և Ա. Հացագործյանը (Աշտարակ, Ապարան), Համբարձում Գալստյանը (Նախիջևան), Սուրեն Մելոյանը (Քարավանսարա, Դիլիջան), Գարեգին Ներկարարյանը (Էջմիածին, Սուրբմալու), Շիրին Եղիազարի Հակոբյանը (Կողը), Նշան Տիրացույանը և Գրիգոր Քահ. Տեր-Գրիգորյանը (Ալեքսանդրապոլի գավառ, Շիրակ), Վարոս Սարգսյանը (Կարս), Գարեգին Թուրիկյանը և Ամատունին (Կարին, Քղի), Վահան Պետրոսյանը (Պարսկահայք) և ուրիշներ², որոնք իրենք իրենց մի դեպքում անվանում են քննիչ, մի այլ դեպքում՝ նյութեր հավաքող, երրորդ դեպքում՝ գրի առնող, շրջում են Անդրկովկասի այն բոլոր վայրերով, որտեղ բնակվում էին ինչպես արևմտահայ, այնպես էլ պարսկահայ փախստականներ, լինում են Բաքվի, Թիֆլիսի, Դիլիջանի, Աշտարակի և այլ վայրերի որբանոցներում, գրի են առնում եղեռնը վերապրածների վկայությունները իրենց բնակավայրերում իրականացված կոտորածների մանրամասնությունների մասին: Խոկ ազատագրված Արևմտյան Հայաստանում Կարինում և շրջակա գավառներում փաստահավաք աշխատանքները իրականացվել են Հիմնականում Գ. Թուրիկյանի և Ամատունու կողմից, միաժամանակ այստեղ նշանակալից քանակ են կազմում ականատեսների ինքնագիր վկայությունները:

Ինչպես նշվեց, հարցացուցակը կազմված էր այնպես, որ Հնարավոր լիներ ճշգրիտ տեղեկություններ հավաքել ինչպես մարդկային, այնպես էլ նյութական և մշակութային արժեքների կորստների վերաբերյալ: Երբեմն նույն բնակավայրի վերաբերյալ վկայություններ տալիս մի խումբ համագյուղացի գաղթականներ, որոնց վկայությունները հաճախ համարվում էին այլ վայրերում բնակվող նույն բնակավայրից այլ գաղթականների վկայությունների հետ:

Փաստահավաք աշխատանքները ղեկավարել է Ռոստոմը (Ստեփան Զորյան), գործուն մասնակցություն են ունեցել Անդրանիկը, որը 1917թ. Թիֆլիսում սկսել էր հրատարակել «Հայաստան» օրաթերթը, Վահան Թոթովենցը, Սերաստացի Մուրադը, Հակոբ Քահ. Խաչվանքյանը:³

Փաստահավաք աշխատանքները հեշտությանը չեն իրականացվել, եղել են դժվարություններ, և դրանցից առաջինը անհրաժեշտ նյութական միջոցների և դրամի պակասն էր: Պահպանվել է Գարեգին Թուրիկյանի 1916թ. դեկտեմբերի 7-ի նամակը, ուղղված Բաքվի ազգային բյուրոյին, որտեղ հանդիպում ենք այսպիսի տողերի. «Թիֆլիզ պ. Անդրանիկին ուղարկելով ճամբայի ծախսի համար վճարած իմ 25 (քսան և հինգ) ուռալի հաշվիվը, դուք կրնաք երևակայել, թէ այդ գործը աւարտելու համար ուրիշ որքան

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց.1. գ.421, թ. 94-95:

² Առայժմ Հնարավոր չի եղել բացահայտել Թիֆլիսում (մեկ հոգի), Բաքվում (երկու հոգի) և այլ վայրերում տեղեկություն հավաքողների անունները, որովհետև նրանք չեն ստորագրել տեղեկությունների ներքո, կամ ստորագրել են ծածկանուով:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց.5, գ. 140, թ. 1, ֆ. 227, ց. 1, գ. 454, թ. 1:

ծախսեր ունեցած եմ: Ոչ մէկ մարմնէ ճանապարհածախս, թոշակ կամ ծախսի դրամ ստացած չեմ: Կակնկալեմ, որ գէթ ծախսերս նկատի ունենաք, որով հնարաւորութիւն ունենամ շարունակելու այս կարգի աշխատանք»:¹

Փաստահավաք աշխատանքները իրականացվել են 1916-1917թթ. ընքացքում, թեպետ հայտնի են ավելի ուշ ժամանակաշրջանում գրի առնված վկայություններ: Մասնավորապես, 1914թ. դեկտեմբերին թուրքական զորքերի կողմից գրավված Բաթումի մարզի Արդվինի օկրուգի Արդանուճի տեղամասի Տանձոտ գյուղի հայ բնակչության զանգվածային սպանդի մասին վկայությունները գրի են առնվել 1919թ. փետրվարի 6-ին:²

Հավաքված վկայությունները, ինչպես երեսում է Գ. Թուրիկյանի վերոհիշյալ նամակից, ուղարկվել են Բաքու, Ազգային բյուրոյին, մի մասը՝ անձամբ Ռուստոմին, մի մասն էլ՝ Անդրանիկի հրատարակած «Հայաստան» օրաթերթին, Հետո դրանք հավաքվել են Թիֆլիսում, սկսել են խմբավորել ըստ վայրերի և ըստ թեմաների:³

Վարչատարածքային առումով այն բաժանվել է հինգ մասի՝ I) Վանի, II) Կարինի, III) Բիթլիսի, IV) Տիգրանակերտի և V) Խարբերդի նահանգների: Բացառությամբ Կարինի, պահպանվել և մեզ են հասել վկայությունների չորս ցուցակները: Յուրաքանչյուր վկայության վրա հոռմեական թվանշանով, ըստ վերոհիշյալ հերթականության նշված է նահանգի համարը, իսկ արարական թվանշանով վկայության հերթական համարը: Վանի ցանկը բաղկացած է 109 վկայությունից և Վանի հայ երեսփոխան Ա.Վուամյանի թղթակցությունից տեղական իշխանության և Օսմանյան կառավարության հետ (32 փաստաթուղթ):⁴ Հիշտակված 109-ից բացակայում են 7 վկայություններ (12, 72-76, 83), իսկ Ա. Վուամյանի թղթակցությունը, որը եղել է օսմաններեն, պահպանվել է ամբողջությամբ, դրանց հայերեն ձեռագիր թարգմանությամբ:⁵ Թեպետ Կարինի ցանկը չի պահպանվել, սակայն հոռմեական երկու թվանշանով համարակալված է 68 վկայություն, բացակայում է 11-ը (10, 12, 20, 29, 40-41, 49-52, 65): Բիթլիսի ցանկը բաղկացած է 77 վկայությունից,⁶ որոնցից բացակայում է 4-ը (2-4, 9): Տիգրանակերտի ցանկում ընդգրկված է 4 վկայություն, որոնք ամբողջական են,⁷ իսկ Խարբերդի ցանկում կա 22 վկայություն,⁸ ևս ամբողջական: Սակայն առկա են նաև 23 արխիվայի գործեր (423-426, 428, 430-432, 434-436, 438-442, 444-449, 453) հարյուրավոր վկայություններով, որոնք ընդգրկված չեն վերոհիշյալ ցուցակներում, և դրանք երևանի նահանգում (Աշտարակ, Ապարան, Էջմիածին, Սուրմալու, Կողբ, Նախիջևան) և Թիֆլիսում գրի առնված վկայություններ են: Այս հանգամանքը վկայում է, որ ցուցակագրվել են այն

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2005, N 1:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, Փ. 227, ց. 1, գ. 468, թ. 35շր, գ. 478, թ. 20:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 469, թ. 1-11:

⁵ Նույն տեղում, գ. 416:

⁶ Նույն տեղում, գ. 490, թ. 1-7:

⁷ Նույն տեղում, գ. 492, թ. 1:

⁸ Նույն տեղում, գ. 491, թ. 1-4: